

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و سوم، شماره هشتاد و نهم

بهار ۱۴۰۱

بررسی عملکرد امام عسکری علیه السلام درباره امام مهدی (عج)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۳

تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۴/۱۷

مجید احمدی کچایی^۱

در زمانه عزم خلافت عباسی برای از میان بردن امام مهدی (عج)، مهم‌ترین مسئولیت امام عسکری علیه السلام، حفظ فرزندش با بهره بردن از روش‌های متعارف بشری بود. بر همین اساس، امام علیه السلام دست به اقداماتی زد که از طرفی، عامل حفظ وجود شریف امام مهدی (عج) بود و از سوی دیگر، زمینه‌ساز ورود شیعیان به روزگار غیبت به شمار می‌رفت. نوشتار پیش رو که با روش وصفی - تحلیلی نگارش یافته، نشان می‌دهد که امام حسن عسکری علیه السلام این مهم را از طریق اقداماتی همانند: پنهان‌کاری در تولد فرزند، آگاهی‌دهی به برخی از خواص و نزدیکان در باره تولد فرزند و دورنگه داشتن امام مهدی (عج) از سامرا، به انجام رساند.

کلیدواژگان: امام عسکری علیه السلام، امام مهدی (عج)، غیبت، تاریخ عصر حضور، خلافت عباسی.

۱. دکترای تاریخ و تمدن اسلام، عضو هیئت علمی و استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم: (ahmadi.m@isca.ac.ir)

مقدمه

کمی پس از آغاز امامت امام یازدهم، فرزندش امام مهدی (عج)، در سال ۲۵۵ ق دیده به جهان گشود. این تولد به گونه‌ای در منابع امامی بازتاب یافته است که حاکی از تحرک فراوان عباسیان برای دستیابی به آن نوزاد بوده است.^۱ سختگیری دولت عباسی (۱۳۲-۶۵۶ ق)، برای یافتن امام مهدی، همواره در طول دوران حضور امام و حتی پس از شهادت ایشان، پی‌جویی می‌شده است. همین امر، سبب شد تا امام عسکری علیه السلام به‌منظور پنهان‌کاری و عدم معرفی آشکار ایشان، دست به تدابیری محتاطانه بزند. آن حضرت، برای حفظ جان امام مهدی (عج)، از شیوه‌های مختلفی استفاده کرد که مهم‌ترین آن، عدم تصریح به تولد نوزاد در محافل رسمی و حفظ فرزند از انظار عموم بوده است. امام یازدهم علیه السلام از طرف دیگر، سعی وافری داشت تا برخی از نزدیک‌ترین اصحاب خود را در این موضوع آگاه کند.

این پژوهش، به دنبال بازشناخت شیوه عملکرد امام عسکری علیه السلام در پنهان داشتن تولد فرزندش و عدم معرفی آشکار ایشان به مردم، و مهم‌ترین آن، فراهم کردن تمهیدات لازم برای آغاز غیبت امام مهدی (عج) بوده است. در این باره تاکنون اثر مستقلی به عملکرد امام توجه نداشته و آثار نگاشته‌شده، بیشتر به زندگی امام عسکری علیه السلام پرداخته است. با این حال، آثاری به زندگی امام عسکری علیه السلام توجه کرده‌اند که می‌توان به این موارد اشاره داشت:

زندگانی امام حسن عسکری علیه السلام، اثر باقر شریف قرشی؛ مدخل «حسن عسکری علیه السلام»، نگاشته احمد پاکتچی؛ و همچنین، همایشی با عنوان «زندگی امام عسکری علیه السلام» برگزار شده است. با این حال، روایات و گزارش‌های فراوانی در منابع نخستین در این زمینه وارد شده که نیاز به بررسی‌های موشکافانه بیشتری دارد.

۱. رک: کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۳۰؛ طوسی، الغیبه، ص ۲۴۸.

زیست‌نامه امام عسکری علیه السلام

پدر آن حضرت، امام علی بن محمد علیه السلام، امام دهم شیعیان بود که پس از وفات پدر، به جانشینی او رسید. درباره مادر حضرت، سخن مشهور در منابع امامی، آن است که وی کنیزی با نام «خُدیث» بوده است.^۱ مشهورترین لقب حضرت، عسکری است که به سبب سکناى وی در محل عسکر یا عسکر معتصم است که نام دیگر سامرا بوده است.^۲ به اتفاق منابع معتبر، حضرت در مدینه تولد یافت.^۳ منابع متقدم امامی، بدون تعیین روز، ولادت حضرت را در ربیع‌الآخر ۲۳۲ق برشمرده‌اند.^۴ امام عسکری علیه السلام در خردسالی به همراه پدرش به عراق فراخوانده شد و در سامرا، پایتخت آن روز عباسیان، تحت‌الحفظ قرار گرفت.^۵ برخی از امامیه بر اساس حدیثی که به مقتضای آن، همه ائمه علیهم السلام با شهادت از دنیا می‌روند، باور داشتند که امام حسن عسکری علیه السلام نیز مسموم شده است.^۶ دوره امامت حضرت، با خلافت ۳ تن از خلفای عباسی، یعنی: معتز (۲۵۲-۲۵۵ق)، مهتدی (۲۵۵-۲۵۶ق) و معتمد (۲۵۶-۲۷۹ق) هم‌زمان بوده است.

الف. پنهان داشتن تولد امام عصر (عج)

گزارش‌هایی در دست است که ائمه علیهم السلام تأکید بسیاری داشتند که شیعیان باید تولد و نام حجت آخرین را محفوظ بدارند؛ برای نمونه، برخی از محدثان شیعی با نقل روایتی از امام صادق علیه السلام، طراحان عمومی نام امام مهدی (عج) را کافر دانسته‌اند.^۷ امام هفتم نیز

۱. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۵۰۳.
۲. یاقوت، معجم البلدان، ج ۳، ص ۶۷۵.
۳. مسعودی، اثبات الوصیة، ص ۲۵۸ و ۲۶۶؛ مفید، الإرشاد، ج ۲، ص ۳۱۳.
۴. نوبختی، فرق الشیعة، ص ۹۵.
۵. همان، ص ۹۲؛ مفید، الإرشاد، ج ۲، ص ۳۱۰-۳۱۱.
۶. ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۵.
۷. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۳۳، ح ۴؛ صدوق، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۴۸.

بر پنهان کاری در تولد و نام ایشان تأکید داشته‌اند.^۱ امام هادی علیه السلام نیز می‌فرمود: نام امام مهدی (عج) نباید در دوره غیبت برده شود.^۲ در دوره امام عسکری علیه السلام، تولد فرزندش (عج) با پنهان کاری فراوانی از سوی ایشان انجام پذیرفت. این پنهان کاری به گونه‌های مختلف پی‌جویی می‌شد. برخی از این موارد، درباره اصل تولد و بعضی پیرامون نام ایشان و برخی دیگر، طرح بحث‌هایی گمراه‌کننده توسط امام بوده است. در ادامه، به هر یک از این موارد اشاره خواهد شد:

۱. پنهان داشتن تولد امام مهدی (عج)

برابر بعضی گزارش‌ها، امام عسکری علیه السلام به برخی از یاران که از تولد امام مهدی (عج) آگاهی داشتند، دستور می‌داد که ولادت ایشان را آشکار نکنند و این مسئله را از مردم بپوشانند. در خبری از احمد بن اسحاق اشعری قمی (۲۶۳ق)، از وکلای سرشناس امام عسکری علیه السلام، چنین آمده است که امام عسکری علیه السلام در توقیعی، وی را از تولد فرزندش آگاه کرد و در ادامه، دستور داد که این خبر، برای کسی بازگو نشود.^۳ امام عسکری علیه السلام در صدق بود که تنها برخی از یاران نزدیکش از این خبر آگاهی یابند و در عین حال، بیم آن را داشت که خبر تولد فرزندش آشکار شود. بنابراین، تأکید داشت این خبر نباید از حوزه دوستان فراتر رفته، دیگران از آن آگاهی یابند. در نقل دیگر، امام عسکری علیه السلام همین دستور را به یکی دیگر از اصحاب خود داد و تأکید داشت که نباید تولد فرزندش آشکار شود.^۴

۱. صدوق، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۳۶۸، ح ۶.

۲. همان، ص ۳۸۱.

۳. «وُلِدَ الْخَلْفُ الصَّالِحُ (عج) وَرَدَ عَنْ مَوْلَانَا أَبِي مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ إِلَى جَدِّي أَحْمَدَ بْنِ إِسْحَاقَ كِتَابٌ فَإِذَا فِيهِ مَكْتُوبٌ بِخَطِّ يَدِهِ الَّذِي كَانَ تَرِدُ بِهِ التَّوَقُّعَاتُ عَلَيْهِ وَفِيهِ وُلِدَ لَنَا مَوْلُودٌ فَلْيَكُنْ عِنْدَكَ مَسْتُورًا وَعَنْ جَمِيعِ النَّاسِ مَكْتُومًا» (همان، ص ۴۳۴).

۴. «حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الْمُنْذِرِ عَنْ حَمَزَةَ بْنِ أَبِي الْفَتْحِ قَالَ: جَاءَنِي يَوْمًا فَقَالَ لِي الْبَشَارَةُ وُلِدَ الْبَارِحَةَ فِي الدَّارِ مَوْلُودٌ لِأَبِي مُحَمَّدٍ (ع) وَ أَمَرَ بِكَيْتْمَانِهِ» (همان، ص ۴۳۲).

۲. مخفی نگه داشتن فرزند از نزدیکان

با توجه به برخی از نقل‌ها، بعضی از اعضای شناخته‌شده بیت امام عسکری علیه السلام به درستی در جریان تولد امام مهدی (عج) نبوده‌اند؛ به طوری که نقل شده حکیمه، عمه امام عسکری علیه السلام، از آبتن بودن همسر ایشان بی‌خبر بوده و تنها در شب ولادت امام مهدی (عج) در جریان این خبر قرار گرفت. در این نقل، وی با بیان این خبر که امام یازدهم علیه السلام از حکیمه خواست تا شب تولد فرزندشان در منزل ایشان بماند، وی با اظهار شگفتی به امام عسکری علیه السلام، از اینکه چگونه چنین پیش‌آمدی بدون نشانه‌های آن امکان دارد، امام در جواب حکیمه قدرت خدا را در چنین پنهان‌کاری دانست.^۱ بر اساس این شواهد، امکان نداشت که امام برادر خود جعفر را از این امر آگاه کند. بنابراین، دور از ذهن نیست که گمانه‌های جعفر (۲۷۱ق) درباره عدم وجود فرزند برادر خود، امام عسکری علیه السلام، حکایت از بی‌خبری وی از این ماجرا باشد. جعفر که پیش از این با امام و حتی با پدرش اختلافات اساسی داشته است،^۲ پس از شهادت امام عسکری علیه السلام، همواره بیان می‌داشت که برادرش فرزندی نداشته و او میراث‌بر امام می‌باشد. همچنین، اگر گزارش‌هایی را بپذیریم که بر اساس آن، خواهر امام عسکری علیه السلام به جرگه طرفداران جعفر پیوسته بود، بر اساس محاسبه اشتباه وی بوده که گمان می‌کرده امام عسکری علیه السلام بدون فرزند از دنیا رفته است. بنابراین، چاره‌ای غیر از باورمند شدن به تنها برادر موجود نمی‌دید.^۳ این اخبار، به خوبی نشان می‌دهد که امام در این امر، کاملاً محتاطانه رفتار می‌کرده است؛ به طوری که برخی از اعضای بیت ایشان نیز از این خبر بی‌اطلاع بوده‌اند و این، امری بوده که امام یازدهم سعی وافری داشته تا روند به همین صورت انجام بپذیرد.

۱. رک: طوسی، الغیبه، ص ۲۳۴.

۲. رک: صدوق، کمال‌الدین، ص ۱۰۷؛ خصیبی، الهدایة الکبری، ص ۳۸۱ و ۳۸۲.

۳. کشی، رجال، ج ۲، ص ۵۲۲.

ب. زندگی امام مهدی (عج) در دوران پدر

امام عسکری علیه السلام پس از تولد امام مهدی (عج)، بیش از پیش محتاطانه عمل می‌کرد. با توجه به حساسیت عباسیان به بیت امام یازدهم علیه السلام، این بار امام می‌بایست علاوه بر پنهان نگه داشتن تولد فرزند، شخص ایشان را نیز از نگاه‌ها دور نگه دارد. در این زمینه، امام فعالیت‌هایی انجام داد که بدان اشاره می‌شود:

۱. پنهانی بودن ازدواج امام عسکری علیه السلام

یکی از مهم‌ترین اقدامات امام یازدهم علیه السلام، عدم ازدواج رسمی آن حضرت می‌باشد. منابع هیچ‌گاه از ازدواج رسمی آن امام سخنی به میان نیاورده‌اند. همچنین، تاریخ نقل‌های متفاوتی درباره نام و نسب مادر امام مهدی (عج) داشته است و تنها فرزند ایشان را تولد یافته توسط کنیزی می‌داند. صدوق (۳۸۱ق)، محدث پُرآوازه امامیه، پیرامون مادر امام مهدی (عج) به نام‌های گوناگونی اشاره کرد. در عین حال، بر نام نرجس (س) تأکید داشته است.^۱ پس از وی، مفید (۴۱۳ق) نام مادر ایشان را نرجس (س) دانسته است.^۲ طوسی (۴۶۰ق)، نام مادر حضرت را نرجس، سوسن، صیقل و ریحانه دانسته است.^۳ طوسی با تکیه بر نقل صدوق، مادر امام مهدی (عج) را، شخصی مسیحی از نوادگان دختری قیصر روم و از فرزندان یوشع از حواریون مسیح علیه السلام دانسته است.^۴ با این حال، طوسی داستان

۱. صدوق، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۴۱۷.

۲. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۳۳۹.

۳. همان، ص ۳۹۳.

۴. وی در بیان این مسئله، چنین نقل کرده است: نرجس، با امام عسکری علیه السلام در خواب آشنا شد و با داستانی شگفت، از روم توسط نیروهای مسلمان به عنوان اسیر، به بلاد اسلامی آمد و به دستور امام هادی علیه السلام، برده‌فروشی به نام «نخاس»، وی را از بازار برده‌فروشان بغداد خریداری کرد و پس از مدتی، نرجس به ازدواج امام عسکری علیه السلام درآمد و بدین صورت، امام مهدی (عج) از ایشان متولد شد (طوسی، الغیبه، ص ۲۱۳).

مادر امام مهدی(عج) و چگونگی تولد حضرت را به نقل‌های گوناگونی آورده و مشخص نکرده که کدام‌یک از آن گزارش‌ها، مورد پذیرش وی می‌باشد.

به هر صورت، این احتمال داده می‌شود که امام یازدهم علیه السلام برای در امان ماندن فرزند خویش از گزند دشمنان، افزون بر آنکه ازدواج رسمی نداشت، هویت کنیزان خود را نیز آشکار نکرده بود. به همین دلیل، به درستی معلوم نیست که امام مهدی(عج) از کدام‌یک از کنیزان امام عسکری علیه السلام تولد یافته است. گفته شده که پس از شهادت امام عسکری علیه السلام نیز عباسیان به برخی از کنیزان آن حضرت مشکوک بوده‌اند که ممکن است آبستن باشند و دستور داده شد تا تحت نظر گرفته شوند.^۱

۲. انتشار خبر درگذشت فرزندان

گزارش‌هایی در دست است که پیش از تولد امام مهدی(عج)، فرزندان برای امام یازدهم علیه السلام به دنیا آمدند؛ اما همگی اندک‌زمانی پس از تولد، درگذشتند؛ برای نمونه، مسعودی (۳۲۴ق) از ابراهیم بن ادريس روايت کرده که گفت: امام عسکری علیه السلام دو رأس قوچ نزد من فرستاد و فرمود: اینها را برای فلان پسر من عقیقه کن. خود و خانواده‌ات از آن گوشت بخورید. من امر آن حضرت را اجرا کردم. بعد از آنکه آن بزرگوار را دیدم، به من فرمود: آن نوزادی که متولد شد، از دنیا رفت.^۲ این نقل‌ها، گواه آن است که امام علیه السلام سعی داشت تا با انتشار خبر درگذشت فرزندان خود، از حساسیت عباسیان بکاهد.

۳. معرفی به برخی از نزدیکان

امام سعی داشت تولد فرزند خویش را به اصحاب اطلاع دهد. با این حال، باید این کار را با پنهان‌کاری بسیاری انجام می‌داد. گزارش‌های دیگر تأکید دارند که امام تولد فرزند خود را تنها به اطلاع برخی دوستان نزدیک رسانده و تأکید داشته که نباید خبر تولد

۱. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۵۰۵؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۳۲۹.

۲. طوسی، الغیبه، ص ۲۴۵.

نوزاد آشکارا طرح شود.^۱ در گزارش دیگر، امام عسکری علیه السلام به برخی از یاران نزدیک خود بشارت به تولد امام مهدی (عج) داده است؛ برای نمونه، ابوغانم، خدمت‌کار ایشان نقل کرده که برای امام عسکری علیه السلام فرزندی زاده شد که او را محمد نامیدند. او را در روز سوم به اصحاب عرضه داشت و فرمود: این، اختیاردار شما پس از من است. امام عسکری علیه السلام تأکید داشت که این طفل، زمین را از عدل و داد آکنده خواهد کرد.^۲ خبرهای دیگری در دست است که امام یازدهم علیه السلام بارها خبر تولد فرزند خود را در محافل خصوصی اعلان کرده بود.^۳

ج. راهکارهای ورود به آغاز غیبت

امام عسکری علیه السلام علاوه بر تدابیر پیش گفته، باید ورود امام مهدی (عج) را به دوران غیبت تسهیل کند. این امر، از آنجا مهم بود که با درگذشت امام عسگری علیه السلام، بدون درنگ غیبت امام مهدی (عج) آغاز می‌شد. آن حضرت با تأکید بر آموزه غیبت، در هنگام شهادت، فرزند خود را از منطقه خطر دور کرد. همچنین، امام تعدادی از وکلا را برای دوران امامت خویش تعیین نمود که امتداد وکالت برخی از ایشان، در دوران غیبت نیز بوده است. مهم‌ترین اقدامات امام عسگری علیه السلام، برای زمینه‌سازی شروع عصر غیبت را می‌توان چنین برشمرد:

۱. «وُلِدَ لَنَا مَوْلُودٌ فَلْيَكُنْ عِنْدَكَ مَسْتُورًا وَعَنْ جَمِيعِ النَّاسِ مَكْتُومًا فَإِنَّا لَمْ نُظْهِرْ عَلَيْهِ إِلَّا الْأَقْرَبَ لِقَرَابَتِهِ وَالْوَلِيَّ لَوْلَايَتِهِ أَحَبِّبْنَا إِغْلَامَكَ لَيْسُرَكَ اللَّهُ لَهُ مِثْلَ مَا سَرَّنا بِهِ وَالسَّلَامُ» (صدوق، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۴۳۴).

۲. «وُلِدَ لِأَبِي مُحَمَّدٍ (ع) وَلَدٌ فَسَمَّاهُ مُحَمَّدًا فَعَرَضَهُ عَلَى أَصْحَابِهِ يَوْمَ الثَّلَاثِ وَقَالَ هَذَا صَاحِبُكُمْ مِنْ بَعْدِي وَخَلِيفَتِي عَلَيْكُمْ وَهُوَ الْقَائِمُ الَّذِي تَمْتَدُّ إِلَيْهِ الْأَعْنَاقُ بِالِاتِّبَاطِ فَإِذَا امْتَلَأَتِ الْأَرْضُ جَوْرًا وَظُلْمًا خَرَجَ فَمَلَأَهَا قِسْطًا وَعَدْلًا» (همان، ص ۴۳۱).

۳. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۲۸؛ صدوق، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۴۰۸.

۱. تأکید بر غیبت امام مهدی (عج)

در روایات فراوانی تأکید شد که غیبت برای یکی از امامان به وجود خواهد آمد؛ به طوری که برخی از منابع پیشینی، بخشی از کتاب خویش را به این امر اختصاص دادند. این دسته از منابع، با نقل روایات فراوانی، غیبت را امری حتمی و نزدیک برای شیعیان می دانستند؛ اما زمان آن را مشخص نکرده بودند.^۱ بنابراین، مقدمات آغاز غیبت امام مهدی (عج) توسط امامان شیعه، مدت ها پیش از آغاز آن صورت گرفته بود؛ از جمله امام عسکری علیه السلام، از مدت ها قبل سعی بسیاری داشت تا تولد فرزندش برای کمتر کسی آشکار شود. شاید این امر به جهت محدودیت های عباسیان بوده که از دوره امام جواد علیه السلام بیش و کم برای دو امام منتهی به ایشان به وجود آمده بود.

امام عسکری علیه السلام در بیانات مختلف به پدیده غیبت امام دوازدهم اشاره کرد و تأکید داشت که به زودی شیعیان در چنین پیش آمدی گرفتار خواهند شد و تنها ثابت قدمان را نجات یافته از این امتحان محنت بار می دانست.^۲ حضرت در بیانی دیگر، با پیش بینی وضعیت شیعیان، بار دیگر نسبت به پدیده غیبت هشدار داد و تأکید داشت که در فقدان امام، برخی دچار تحیر خواهند گشت و افراد جاهل و دروغگو، از غیبت امام سوء استفاده خواهند کرد.^۳ بازخوانی تاریخ غیبت صغری و حتی پس از آن، گویای آن است که این بیان، ترسیمی روشن از دوران غیبت امام مهدی (عج) بوده که امام با تبیین مشکلات فرآرو، به علاج آن نیز اشاره دارد. امام عسکری علیه السلام در ادامه به راهکار «انتظار» به عنوان

۱. برخی از منابع پیشینی امامیه، بابی را پیرامون غیبت آورده اند (ر.ک: کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۳۶؛ طوسی، الغیبه، ص ۱۵۸).

۲. «مَثَلُهُ مَثَلُ ذِي الْقُرْنَيْنِ وَاللَّهِ لَيُعِينَنَّ غَيْبَةً لَا يَنْجُو فِيهَا مِنَ الْهَلَكَةِ إِلَّا مَنْ تَبَتَّهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى الْقَوْلِ بِإِمَامَتِهِ وَوَقَّعَهُ فِيهَا لِلدُّعَاءِ بِتَعْجِيلِ فَرَجِهِ» (ر.ک: صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۳۴۴ و ۵۲۴).

۳. «إن له غيبة يحار فيها الجاهلون، و يهلك فيها المبطلون، و يكذب فيها الوقتون» (همان، ص ۴۰۹).

ویژگی قابل ملاحظه در برخورد با پدیده غیبت اشاره داشته و راه برون رفت شیعیان از پیش آمده های غیبت را انتظار فرج دانسته است.^۱

۲. دور کردن امام مهدی (عج) از سامرا

گزارش های قابل اعتنایی در دست است که امام یازدهم علیه السلام فرزندش را هنگام بیماری و قبل از شهادت خود، از سامرا دور کرده است. به نظر می رسد، حوالی سال ۲۶۰ق امام عسکری علیه السلام درگذشت خویش را نزدیک می دید.^۲ از این رو، تنها فرزندش را از سامرا به مدینه انتقال داد؛^۳ به این صورت که مادر امام عسکری علیه السلام با سفارش ایشان، امام دوازدهم (عج) را در سال ۲۵۹ق به مراسم حج برد.^۴ در ادامه، حکیمه، عمه امام یازدهم علیه السلام تأکید داشت که ودایع امامت را امام عسکری علیه السلام در اواخر عمر شریفشان به مادرش سپرد که احتمالاً در همین سفر، این امر صورت گرفته است.^۵ افزون بر این موارد، چنین نقل شده است که غسل، کفن و نماز میت امام عسکری علیه السلام توسط وکیل ایشان عثمان بن سعید صورت گرفته است^۶ و در گزارش دیگر، به دستور

۱. ابن شهر آشوب، مناقب، ج ۴، ص ۴۲۵؛ ر.ک: غنوی، «طرح اندیشه مهدویت در کلمات امام عسکری (ع)».

۲. این احتمال را نباید نادیده انگاشت که امام عسکری (ع) مسموم شده بود و از آنجایی که خود را حتمی می دانست، دست به تدبیر حفظ امام مهدی (عج) زد و فرزندش را از منطقه آسیب دور کرد. گرچه در شهادت یا رحلت آن امام گمانه زنی های فراوانی وجود دارد، اما برخی از منابع سنی نیز به توطئه خلاف عباسی در این زمینه اشاره داشته اند (ر.ک: سلیمان قندوزی، *یتابع الموده*، ج ۳، ص ۱۳۱).

۳. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۳۰؛ طوسی، الغیبه، ص ۲۶۸.

۴. مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۲۵۶.

۵. ر.ک: صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۵۰۱؛ طوسی، الغیبه، ص ۲۳۰.

۶. طوسی، الغیبه، ص ۳۵۶.

خلیفه عباسی (معمتد (۲۷۶ق))، ابوعیسی پسر خلیفه سابق (متوکل) بر پیکر امام نماز گزارد.^۱ هر دو گزارش اخیر، نشان از آن دارد امام مهدی(عج) در هنگام شهادت پدر، در سامرا حضور نداشته است؛ چراکه با حضور امام حاضر، شخصی دیگر نمی‌توانست بر امام درگذشته اقامه نماز داشته باشد. در کنار این اخبار، گزارش‌هایی دیگری وجود دارد که اندکی پیش از رحلت امام یازدهم علیه السلام، از محل اقامت فرزندشان سؤال شد و آن حضرت به مدینه اشاره داشت.^۲ مجموع این گزارش‌ها، تأکید دارند که امام مهدی(عج) به هنگام شهادت پدر، در سامرا حضور نداشته و به احتمال زیاد، در مدینه یا مکه بوده است.

نکته باقیمانده آن است که برخی از منابع، به مخالفت جعفر (برادر امام یازدهم) با مادر امام عسکری علیه السلام پس از رحلت ایشان پرداخته‌اند. این منازعه، به سبب میراث امام عسکری علیه السلام صورت گرفته بود.^۳ آشکار نیست که این منازعه، در همان روزهای ابتدای غیبت یا روزهای دیگری صورت رخ داده باشد؛ ولی با توجه به آنکه هیچ‌گونه نقلی از مادر امام عسکری علیه السلام مبنی بر درخواست ارثیه در این زمان وجود ندارد، احتمالاً این منازعه در همان روزهای نخستین درگذشت امام عسکری علیه السلام و زمانی صورت گرفته که مادر امام عسکری علیه السلام در حجاز بوده و در سامرا حضور نداشته‌اند؛ چراکه در برخی از خبرها، نقل شده که مادر امام عسکری علیه السلام پس از مدتی، برای استیفای حق خود، به سامرا بازگشت و علیه جعفر اقامه دعوا کرد. این نکته از آنجا در تحلیل مهم است که احتمالاً در زمان درگذشت امام یازدهم علیه السلام، فرزندشان با مادر بزرگ خود در مدینه حضور داشته است.

۱. نوبختی، فرق الشیعة، ص ۹۶؛ اشعری، المقالات والفرق، ص ۱۰۲.

۲. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۲۸.

۳. همان، ص ۳۳۰.

در مقابل، خبر دیگری وجود دارد که امام مهدی (عج) بر پیکر پدرشان نماز گزارد.^۱ گویا این گزارش، تلاشی برای فراهم آوردن زمینه انطباق احادیث نماز خواندن امام معصوم بر پیکر معصومان می‌باشد؛ به طوری که غیر از ایشان مجاز به انجام این فریضه نیست. این گزارش، علاوه بر آنکه در منابع غیبت صغری وارد نشده، مرسل نیز می‌باشد. در خبر دیگر، حکمیبه (عمه امام عسکری علیه السلام) به وصایت مادر امام یازدهم علیه السلام از طرف ایشان اشاره داشت.^۲ این گمان‌ها، عدم حضور امام مهدی (عج) در سامرا را در ایام وفات پدر، قوت می‌بخشد. از این رو، به نظر می‌رسد که در این مقطع، وکلا امور شیعیان را به عهده داشته‌اند.

از طرف دیگر، برخی این باور برخی از شیعیان را که تأکید دارند امام مهدی (عج) در منزل پدر و مکان سرداب آن غائب شده و پس از گذشت هزار سال، همچنان در آنجا زیست داشته و از همان جا ظهور خواهد کرد،^۳ مردود دانسته‌اند. در این باره باید تأکید داشت که گزارش غیبت امام مهدی (عج) در مکان سرداب، در هیچ یک از منابع پسینی شیعه وارد نشده است و تنها گزارش مربوط به سرداب، به بیش از دو دهه پس از آغاز و دوره معتضد عباسی ۲۷۹-۲۸۹ق باز می‌گردد که وی توانسته بود مکان و زمان حضور

۱. گرچه صدوق در نقلی به نماز امام عصر بر پدرشان اشاره داشته، در عین حال، کلینی اشاره‌ای به آن نداشته است. همچنین، سند این روایت، مرسل و قابل اعتنا نیست (ر.ک: صدوق، *کمال‌الدین*، ج ۲، ص ۴۷۵).

۲. کلینی، *کافی*، ج ۱، ص ۵۰۵.

۳. «وفیها توفی الحسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد ابن علی بن الحسن بن علی بن ابیطالب (ع)، و فیها توفی أبو محمد العلوی العسکری و هو أحد الأئمة الاثنی عشر، علی مذهب الإمامیه و هو والد محمد الذی یعتقدونها لمنتظر بسر داب سامراً و کان مولده سنة اثنتین و ثلاثین ومائتین» (محمد بن اثیر، *الکامل*، ج ۷، ص ۲۷۴).

امام را کشف نماید؛ ولی امام مهدی (عج) در محل سرداب، از دست مأموران وی گریخته بود.^۱

۳. نصب برخی وکلای امام مهدی (عج) پیش از آغاز غیبت

به نظر می‌رسد، امام عسکری علیه السلام با تعیین وکلایی در دوران امامت خود، سعی داشت تا این دسته‌بندی تا دوران غیبت نیز امتداد داشته باشد؛ به‌خصوص در برخی از موارد، حضرت تأکید داشت وکیل مورد نظر، وکیل فرزند ایشان نیز می‌باشد. این نکته، شایسته بیان است که حتی وکلای که امام تأکید بر وکالت ایشان در دوران غیبت نداشت، اما وکالت ایشان همچنان در دوران غیبت تداوم یافت و بیشتر ایشان از افراد اثرگذار در آن دوره بوده‌اند؛ برای نمونه، ایشان در بیانی، پس از معرفی عثمان بن سعید (۲۶۷ق) به‌عنوان وکیل خویش، فرزند وی محمد را وکیل فرزند خویش دانست.^۲ گرچه انتخاب وکلا امری مرسوم بوده و در زمان‌های قبل نیز اتفاق افتاده بود، اما این بار امام یازدهم با تعیین مستقیم وکیل فرزندش نقش داشته است. افزون بر آن، برخی دیگر از کارگزاران امام عسکری علیه السلام که توسط ایشان به‌عنوان وکیل انتخاب شده بودند، در غیبت صغری همچنان در مسند وکالت باقی ماندند. برخی از این افراد، عبارت‌اند از:

الف. احمد بن اسحاق اشعری قمی: وی یکی از وکیلان^۳ امام عسکری علیه السلام و امام مهدی (عج) بوده که سرپرستی موقوفات قم را به وکالت از امام یازدهم علیه السلام در دست داشته است.^۴

۱. طوسی، الغیبه، ص ۲۴۸.

۲. «الشَّهْدُوا عَلَيَّ أَنَّ عُثْمَانَ بْنَ سَعِيدٍ الْعُمَرِيُّ وَكَيْلِي وَأَنَّ ابْنَهُ مُحَمَّدًا وَكَيْلُ ابْنِي مَهْدِيكُمْ» (همان، ص ۳۵۶).

۳. وی بدون شک، یکی از وکلای امام دوازدهم بوده که منابع بسیاری به نشانه‌های وکالت او تصریح داشته‌اند (ر.ک: طوسی، رجال، ص ۳۹۸ و ۴۲۷).

۴. همان.

ب. قاسم بن علاء آذربایجانی: وی از جمله وکلا در ناحیه آذربایجان بوده است که عمری طولانی داشته است؛ چنان که گفته شده از اصحاب امام رضا علیه السلام بوده است.^۱ وی یکی از وکلای امام عسکری علیه السلام بوده است. طوسی عمر وی را به اندازه‌ای طولانی می‌داند که توانست دوران حسین بن روح نوبختی (۳۲۶ق)، وکیل سوم امام مهدی (عج) را درک کند و در آن زمان، وفات نمود.^۲ گفته شده قاسم با امام مهدی (عج) در مکاتبه بوده است.^۳

ج. ابراهیم بن مهزیار (۲۶۵ق) و پسرش محمد: هر دو از وکلای حضرت در اهواز بوده‌اند.^۴ روایت کلینی، مبنی بر سؤال وی از امام عسکری علیه السلام درباره وصیت برادرش علی نیز حاکی از مصاحبتش با آن جناب است. نجاشی نیز ضمن معرفی کنیه ابواسحاق و لقب اهوازی برای او، وی را صاحب کتابی به نام «البشارات» دانسته است. طبرسی بر وکالت وی و پسرش محمد، تصریح دارد.^۵

د. محمد بن احمد بن جعفر قمی قطان: طوسی از وی به‌عنوان صحابی و وکیل امام عسکری علیه السلام یاد کرده و اضافه نموده که وی امام هادی علیه السلام را نیز درک کرده است.^۶ او یکی از وکلا در ابتدای غیبت صغری بوده که کمک بسیاری به شبکه وکالت و شخص عثمان بن سعید داشته است. کشی وی را بسیار ستوده و در وصف او چنین گفته است:

۱. رک: نعمانی، الغیبه، ص ۲۱۶.

۲. طوسی، الغیبه، ص ۳۱۰.

۳. همان.

۴. نجاشی، رجال، ص ۱۶.

۵. رک: جباری، سازمان وکالت، ص ۵۰۹.

۶. تعبیر شیخ طوسی درباره وی چنین است: «محمد بن احمد الجعفری القمی وکیل (ابی محمد العسکری علیه السلام) ادرك ابا الحسن عليه السلام» (طوسی، رجال، ص ۴۳۶).

«وَلَيْسَ لَهُ ثَالِثٌ فِي الْأَرْضِ فِي الْقُرْبِ مِنَ الْأَصْلِ يَصِفُنَا لِصَاحِبِ النَّاحِيَةِ عليه السلام». ^۱ وی همچنین، وجوهات را به عثمان می‌رسانده است. ^۲

۳. حسن بن نصر قمی و أبو صیدام: روایتی از کلینی حاکی از وکالت این دو تن از جانب امام عسکری علیه السلام می‌باشد. ^۳ روایت دیگری را کشی درباره ابو حامد مراغی نقل کرده که حاکی از آن است که حسن بن نصر قمی، با وکیل امام عسکری علیه السلام و امام مهدی (عج)، یعنی محمد بن احمد بن جعفر قمی در ارتباط بوده است. بنا بر گزارش حسن بن نصر، توقیعی را که درباره ابو حامد از ناحیه مقدسه صادر شده بود و متضمن برخی دستور عمل‌ها برای وکلای نواحی شرقی مثل کابل و غیر آن بود، استنساخ کرده و برای فردی ارسال نموده است. ^۴

۴. محمد بن علی بن بلال: برابر آنچه شیخ طوسی نقل کرده، وی از جمله یاران و وکیلان اصحاب امام عسکری علیه السلام بوده و طوسی وی را ثقة دانسته و مورد تمجید امام بوده است. ^۵ گرچه برخی از نقل‌ها حاکی از آن است که وی به سبب رفتار خویش، توسط امام عسکری علیه السلام مورد توبیخ نیز قرار گرفته بود. ^۶ وی در ابتدای غیبت صغری، از جمله وکلا بوده است ^۷ و در ادامه، با منازعه با محمد بن عثمان (وکیل دوم)، از جریان وکالت فاصله گرفت. گویا انحراف مالی، تنها مشکل وی نبوده است؛ بلکه وی خود حلقه‌ای از افراد را جدا از ساختار وکالت تشکیل داده بود و نسبت به محمد بن عثمان سرپیچی می‌کرد. ^۸

۱. رک: کشی، رجال، ص ۵۳۴.

۲. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۵۲۰.

۳. همان، ص ۵۱۷.

۴. جباری، سازمان وکالت، ج ۲، ص ۵۷۱.

۵. طوسی، الغیبه، ص ۳۵۰.

۶. همان.

۷. همان، ص ۳۸۷.

۸. همان، ص ۴۰۱ و ۴۰۲.

ز. احمد بن هلال کرخی عبرتائی: ^۱ منابع تاریخی، تولد هلالی را در سال ۱۸۰ ق و وفات وی را در سال ۲۶۷ ق می‌دانند. گفته شده که بیش از ۵۴ بار به حج رفته است و از این تعداد، ۲۰ بار آن با پای پیاده بوده است. ^۲ به تصریح شیخ طوسی، او در زمرة وکیلان دوره امام عسکری علیه السلام شمرده می‌شده است. وی پس از مدتی، در مسیری انحرافی از باورهای امامیه گام برداشت. صدوق (۳۸۱ ق) وی را از جمله افرادی با گرایش‌های ناصبی دانسته است. ^۳ شیخ طوسی اشاره دارد که عبرتائی، بیشتر اصول اصحاب امامیه را روایت کرده است؛ اما سرانجام به غالیان پیوست. طبرسی (۵۷۶ ق) بر این باور است که وی گرچه در ابتدا از اصحاب امام عسکری علیه السلام بود، اما به غالیان پیوست. ^۴

هلالی در ابتدای غیبت صغری، وکالت عثمان بن سعید را پذیرفت؛ به طوری که خود به آن تصریح دارد. در عین حال، وکالت فرزندش محمد بن عثمان را منکر شد و چنین استدلال می‌کرد که چیزی درباره وکالت محمد نشنیده است. همین امر، موجب شد تا از سوی شیعیان امامی طرد شود. پیرامون وی، توقیع لعنی صادر شد. انگیزه انحراف وی، به درستی در منابع تبیین نشده است. تنها توقیع علیه وی، به انحراف مالی هلالی اشاره داشته است. ^۵

نتیجه

با تبیین گزارش‌های روایی و تاریخی از دوره امام عسکری علیه السلام، این مهم آشکار شد که آن امام علیه السلام سعی وافری داشت تا تنها فرزند خود را از گزند دشمنان حفظ نماید. این مهم، از

۱. عبرت‌تأ، روستایی از نواحی بغداد و نهروان بوده است (یاقوت، معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۹۹)

۲. کشی، رجال، ص ۵۳۵.

۳. صدوق، کمال‌الدین، ج ۱، ص ۷۶.

۴. کشی، رجال، ص ۵۳۵.

۵. همان.

آنجا مشخص می‌شود که خلافت عباسی، حساسیت بسیاری به بیت امام یازدهم علیه السلام داشته است. برابر بسیاری از گزارش‌ها، عباسیان این بار علاوه بر محصور نگه داشتن امام عسکری علیه السلام در پادگان شهر سامرا، مراودات بیت امام را نیز به دقت زیر نظر گرفتند و حتی پس از شهادت ایشان، بارها به بهانه‌های مختلف، به بیت امام وارد شدند. در این شرایط، امام عسکری علیه السلام با بازخوانی سیاست‌های عباسیان، می‌بایست نسبت به هر آنچه به امام مهدی (عج) مرتبط می‌شده، تدابیری را جهت حفظ، صیانت و جایگاه امام دوازدهم (عج) اتخاذ می‌نمود. بر این اساس، امام علیه السلام نخست تولد فرزندش را تنها به عده انگشت‌شماری از اصحاب و اعضای بیت خویش نشان داد. ایشان در ادامه نیز این سیاست را پی‌جویی کرد؛ به طوری که کمتر کسی از یاران امام توانست امام مهدی (عج) را در دوره حضور ملاقات کند. این در حالی است که گزارش‌های دیدار با امام مهدی (عج) در غیبت صغری، بسیار بیش از این دوران بوده است. امام عسکری علیه السلام در آخرین اقدام که نزدیک رحلتشان صورت گرفت، تنها فرزند خود را با همراهی مادر خویش راهی مکه کرد و مقدمات آغاز غیبت فرزند خویش را فراهم ساخت. بدین ترتیب، امام با دوراندیشی، سعی وافری مبذول داشت تا آخرین حجت الهی، از دسترس دشمنانش در امان باشد.

منابع

۱. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، ۱۳۹۷ق، *الغیبه*، مصحح: علی اکبر غفاری، چاپ اول، تهران، نشر صدوق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۱۳ق، *من لا یحضره الفقیه*، محقق / مصحح: علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. ابن شعبه، حسن، *تحف العقول*، به کوشش: علی اکبر غفاری، تهران.
۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، ۱۳۷۹ق، *مناقب آل ابی طالب علیهم السلام*، اول، قم، انتشارات علامه.
۵. ابن صباغ مالکی، ۱۴۲۲ق، *الفصول المهمة فی معرفة الائمة*، تحقیق: السامی الغیری، چاپ اول، قم، دار الحدیث.
۶. ابوالحسن علی بن ابی الکریم المعروف بابن الأثیر، ۱۳۸۵ق / ۱۹۶۵م، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دار صادر.
۷. ابوداود سجستانی، سلیمان، ۱۳۶۹ق، سنن، به کوشش: محمد محیی الدین عبدالحمید، قاهره.
۸. احمدی کجایی، مجید و صفری فروشانی، نعمت الله، ۱۳۹۱ش، «جگونگی طرح وکلا در منابع امامی»، قم، مشرق، ش ۲۴.
۹. جباری، محمدرضا، ۱۳۸۲ش، *سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام*، ۲ جلد، چاپ اول، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۰. خصیبی، حسین بن همدان، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۱م، *الهدایة الکبری*، بیروت.
۱۱. صدوق، محمد بن علی، ۱۳۹۵ق، *کمال الدین و تمام النعمه*، ۲ جلد، چاپ دوم، تهران، اسلامیه.
۱۲. طبرسی، احمد بن علی، ۱۴۰۳ق، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، محقق / مصحح: محمد باقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی.
۱۳. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، ۱۳۸۰ق، *رجال الطوسی*، نجف، مکتبه الحیدریه.
۱۴. غنوی، امیر، بهار ۱۳۹۶، «طرح اندیشه مهدویت در کلمات امام عسکری علیه السلام»، مشرق موعود، ش ۴۰.

۱۵. قندوزی حنفی، سلیمان، ۱۴۱۶ق، *ینابیع المودة لذوی القربی، بی جا، دار الأسوة.*
۱۶. کشی، محمد بن عمر، ۱۴۰۹ق، *إختیار معرفة الرجال، حسن مصطفوی، چاپ اول، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.*
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ۱۴۰۷ق، *الکافی (ط - الإسلامية)، ۸ جلد، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامية.*
۱۸. مجلسی، محمد باقر، ۱۳۹۵ق، *بحار الأنوار، چاپ دوم، تهران، المكتبة الإسلامية.*
۱۹. مدرس امامی، محمدرضا، ۲۸۲ق، *جنات الخلود، چ سنگی.*
۲۰. مسعودی، أبو الحسن علی بن حسین، ۱۳۶۵ش، *التنبیه والإشراف، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.*
۲۱. —، ۱۳۷۴ش، *مروج الذهب، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.*
۲۲. —، ۱۴۲۳ق، *اثبات الوصية للإمام علی بن ابی طالب علیه السلام، چاپ سوم، قم، انتشارات انصاریان.*
۲۳. مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم.*
۲۴. موسوی بجنوردی، سید محمد کاظم، مدخل «حسن عسکری ۷»، احمد پاکتیجی، ج ۲۰ دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۲۵. نجاشی، احمد بن علی، ۱۳۶۵، *رجال، چاپ ششم، قم، نشر مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسين بقم المشرفة.*
۲۶. یاقوت حموی، ۱۳۹۷ق / ۱۹۶۰م، *معجم البلدان، بیروت.*

